

Francesc Xavier Llorens i Barba i la filosofia contemporània a Catalunya

JOAN CUSCÓ I CLARASÓ

UNIVERSITAT DE BARCELONA
SOCIETAT CATALANA DE FILOSOFIA
joancusco@ub.edu

Resum: Dins la filosofia catalana contemporània, Francesc Xavier Llorens i Barba (1820-1872) ha tingut un paper central. Aprofitant el bicentenari del seu naixement i la recent edició de les lliçons d'història de la filosofia que va impartir a la Universitat de Barcelona el curs 1855-1856, fem una aproximació a la manera com el seu llegat ha estat interpretat i llegit des de perspectives diverses per: Josep Torras i Bages, Francesc Pujols, Jaume Serra i Húnter i Joan Crexells, entre d'altres. També ens proposem de mostrar la seva centralitat en la filosofia acadèmica catalana dels segles XIX i XX.

Paraules clau: Francesc Xavier Llorens i Barba, filosofia catalana, filosofia del sentit comú, filosofia i consciència

Francesc Xavier Llorens i Barba and contemporary philosophy in Catalonia

Abstract: In the Catalan contemporary philosophy Francesc Xavier Llorens i Barba (1820-1872) has been an essential autor. In the occasion of the bicentennial of his birth and the recent edition of his course on the History of Philosophy at Barcelona's University in the school year 1855-1856, in this paper we make an approach to the way like his legacy has been interpreted and read from different perspectives by Josep Torras i Bages, Francesc Pujols, Jaume Serra Hunter and Joan Crexells, among others. We also make known his significance in Catalan academic philosophy in the 19th and 20th century.

Key Words: Francesc Xavier Llorens i Barba, Catalan philosophy, common sense, conscience

La figura de Francesc Xavier Llorens i Barba (1820-1872) és central per comprendre el pensament filosòfic a la universitat catalana dels segles XIX i XX. Amb tot, és ben cert que el desconeixement de la seva biografia i de la seva obra ha fomentat tant visions hagiogràfiques (com la que en transmet Marian Aguiló (Palma, 1825 - Barcelona, 1897)) com de cert menyspreu (per exemple, el que despertà en Rodolf Llorens i en Josep Pla). Lamentablement, aquests fets no són d'estranyar si tenim en compte les discontinuïtats que ha patit la filosofia acadèmica a la Catalunya contemporània. Per sort, els darrers anys, aquestes dues tendències s'han equilibrat, ja que, a banda de disposar de més dades sobre la seva biografia (tot i que encara molt escasses), hem pogut aprofundir en la seva obra, en la seva recepció, i en l'estudi i l'edició dels seus manuscrits.

Tot i destacar la tasca feta els darrers anys, tampoc no podem obviar els treballs i les lectures que se n'han anat fent i, entre les quals, considerem que una interpretació especialment ponderada, sobretot pel moment en què es va fer, és la que donà Alfred Badia i Gabarró (1912-1994) (Badia, 1988: 15-27), que, des de la dècada del 1950, va tenir en compte la influència de Llorens i Barba sobre els autors del segle XX:

«Des de Ramon Martí d'Eixalà i Francesc Xavier Llorens i Barba, tenim, a Catalunya, una filosofia que arrela: [...] no és hora, en aquest moment, d'escatir-ne els mèrits. I meditada a través de la visió de Jaume Serra i Hünter i Francesc Mirabent són molt majors que les deficiències: representaria una represa de l'espiritualisme crític [...]. Amb Serra i Hünter, s'emparenta amb el neoidealisme francès. Amb Tomàs Carreras i Artau torna al programa de Llorens i Barba, i es posa a estudiar la mentalitat col·lectiva hispana i catalana. Amb Francesc Mirabent s'endinsa en l'estètica, i és sempre una escola de cultura i de mesura [...]. Amb Joaquim Carreras i Artau cerca contactes amb la neoescolàstica alemanya de Geysler i Willman» (Badia; 1958: 37).

Tot i que sobre aquestes reflexions avui caldria fer-hi diversos matisos, encara que només sigui perquè des de l'any 1958 han canviat moltes coses, és evident que són una bona síntesi i una avaluació seriosa de la seva obra i influència i que responen a una voluntat de continuïtat i de debat dins la cultura filosòfica catalana. Així, per exemple, entre els que se sentiren hereus de Llorens i Barba, caldria afegir-hi la persona i l'obra d'Alexandre Sanvicens i Marfull (1918-1995), que sempre se sentí membre de la denominada «Escola de Barcelona» –per molt que, en aquest cas, l'enllaç que va traçar-hi va ser cap a l'àmbit de la pedagogia.

Després dels estudis de Serra i Hünter (Serra, 2010: 39-115), de Joan Crexells (Crexells, 1968: 123-130) i d'Alfred Badia que acabem d'esmentar, tots ells entre les dècades de 1920 i de 1960, l'interès acadèmic per l'obra de Llorens i Barba va rebrotar l'any 1995 amb la tesi doctoral que sota la direcció de Jordi Sales li va dedicar Francisco Gallo Arteaga, i ha culminat

l'any 2020 amb l'edició del manuscrit del curs d'història de la filosofia que Llorens i Barba va impartir a la Universitat de Barcelona el curs 1855-1856 (Llorens, 2020).

Estudiant Llorens i Barba

Els treballs de Jaume Serra i Hünter (1878-1943) entre els anys 1920 i 1937 van ser un punt d'inflexió en l'estudi i la recepció rigorosa de Llorens i Barba i, posteriorment, és de destacar el simposi que se li dedicà dins el IV Congrés Català de Filosofia, celebrat a Vilafranca del Penedès l'any 2015 i organitzat per la Càtedra Ferrater Mora de Pensament Contemporani, del qual se'n va editar el corresponent volum dins la col·lecció *Noms de la Filosofia Catalana* d'aquesta càtedra de la Universitat de Girona (Vergés, 2017). I és que, des de l'any 1995, hi ha hagut un degoteig constant d'estudis, articles (sobretot a càrrec de Misericòrdia Anglès, Norbert Bilbeny, Joan Cuscó, Xavier Serra, Conrad Vilanou i Fèlix Villagrasa) i edició d'alguns dels seus manuscrits més desconeguts, entre els quals el llibre *Filosofia i consciència* (Llorens, 2010) i l'article «Rellegint Llorens i Barba: de la consciència i de l'art» (Cuscó, 2017a).

La seva obra i el seu context han estat més ben examinats i divulgats i, així, se n'ha pogut acotar molt millor la recepció i influència i s'han pogut posar els límits necessaris i més precisos al voltant del que s'ha denominat «Escola de Barcelona» o «Filosofia catalana del sentit comú».

De la seva vida se n'han pogut escatir algunes dades. Les referències que surten en alguns epistolaris, com el que van mantenir Àngel Guimerà i Jaume Ramon (Duran, 2016), i alguns manuscrits i notes que es conserven a Vilafranca del Penedès, al Centre de Documentació del Museu de les Cultures del Vi (VINSEUM), permeten tenir més dades sobre la seva vida i la seva consideració dins la intel·lectualitat barcelonina i catalana, però són molt escasses. Amb tot, també es poden afegir a aquestes dades referències més explícites gràcies a l'interès que per Llorens va tenir Antoni Gaudí, que va ser un estudiant díscol que preferia anar a les classes de filosofia de Llorens i Barba que a les d'arquitectura (Elias, 1961: 42), a la nota necrològica publicada als números 17 i 18 del setmanari *El Panadés* els dies 28 d'abril i 5 de maig de l'any 1872, o a la nota manuscrita de Gaietà Vidal i Valenciano conservada entre els seus documents en aquest centre de documentació, segons la qual una notícia sobre la defensa i protecció del patrimoni arquitectònic publicada al *Diario de Barcelona* hi fou inclosa a petició de Llorens i Barba.

Els buits biogràfics venen determinats pel fet que el seu oncle Fèlix Barba i el seu amic Manuel Milà i Fontanals, que haurien d'haver estat els seus primers biògrafs, van deixar la feina per fer i tan sols van llegar algunes petites notes que es conserven al VINSEUM i a la Biblioteca Menéndez y Pelayo de

Santander. No debades escrivia el 1911 Eugeni d'Ors, bo i reclamant un impuls per a la filosofia catalana en rellegir la pròpia tradició, les següents línies:

«¿Y Francisco Javier Llorens? Llorens es, para nosotros, un gran incógnito. A falta de textos impresos hubiera sido interesante poder conocer los "Apuntes" que se tomaron en los cursos del eminente profesor. Encuéntranse estos apuntes archivados en la Facultad de Filosofía y Letras de esta ciudad, ignoramos por qué razones, cuantas veces hemos solicitado comunicación de ellos, nos ha sido rehusada; y la misma suerte han corrido peticiones análogas hechas por el señor Pijoan, en oficiosa representación del Institut d'Estudis Catalans y por otros estudiosos» (D'Ors, 1911: 3).

Un llegat filosòfic

Llorens i Barba és un personatge principal del pensament filosòfic a Catalunya i un cas paradigmàtic de les discontinuïtats dins el pensament filosòfic a la cultura catalana. Un cas que cal estudiar amb rigor per fer estudis sobre molts altres autors. La varietat d'apunts que va deixar, com l'any 1913 constatà Torras i Bages i com Misericòrdia Anglès ha estudiat el darrer terç del segle xx (Anglès, 1998), ha estat, també, una dificultat afegida, ja que molts d'ells han restat inèdits durant dècades i dècades i es troben escampats per diferents institucions (Llorens, 2020). Per tant, les discontinuïtats institucionals i de recepció i la precaució que hom ha de tenir amb un autor amb un notable i significatiu gruix d'inèdits i d'apunts manuscrits, són dos fets que en determinen l'estudi i la recepció. No debades, si es ressegueixen els apunts, copsem que Llorens anava variant perquè també anava posant-se al dia de les darreres novetats vinculades, sobretot, amb la filosofia escocesa, una filosofia que no és present en el seu exercici a càtedra, per exemple, i que després coneix a través de Reid i, finalment, a partir de les edicions de Hamilton i de Mansel. Per tant, tot i que és cert que Hamilton és qui influeix de manera més decisiva en Llorens i Barba, cal copsar que Mansel (que va viure pràcticament els mateixos anys que Llorens i Barba, del 1820 al 1871) és qui l'influència més els darrers anys i, sobretot, en temes lligats al sentiment religiós.

Llorens i Barba també és interessant, com veurem amb més detall, pel denominat «nacionalisme cultural», ja que en ell, com en Hamilton, hi apareix el concepte però d'una manera molt poc elaborada i amb més influències de Walter Scott que de Herder. A més, els poemes que li dedicà Marian Aguiló en morir (Anglès, 1998: 27-28) i la lectura que en fan Josep Torras i Bages i Tomàs Carreras i Artau el porten a erigir-se en referent del catalanisme i en un mite de la Renaixença conservadora.

L'obra de Llorens resta oberta als deixebles i els intèrprets en la seva clara voluntat d'amarar-se dels corrents més actuals de la filosofia i de rebatre l'idealisme alemany, de llegir directament els autors i de tenir, de crear, una

visió pròpia de la història de la filosofia (Llorens, 2020); en definitiva, d'erigir un pensament ferm des de la Universitat de Barcelona. No obstant això, que Llorens i Barba sigui un cas paradigmàtic de les discontinuïtats en el pensament català té un calatge de més profunditat perquè, com bé anota Eduard Nicol:

«El pasado también tiene sus deudas. Quiero decir que algunas veces el presente tiene que pagar justo lo que no pagó el pasado. Si la época anterior no cumplió todo lo que prometía y estaba en su mano hacer, entonces la herencia que recibimos de ella es en parte negativa, y es el presente el verdadero acreedor» (Nicol; 1998: 156).

Això vol dir que els filòsofs (i professors de filosofia) d'avui no poden arraconar la història que els hauria de ser més propera; no poden posar-se la bena als ulls o mirar cap a altres bandes, encara que siguin enlluernadores. Si ho fan, se'n ressenteix una de les idees més clares de Llorens i Barba, segons la qual tot filòsof ha de fer un repàs crític de la història de la filosofia. Hi ha en joc la constitució (o no) d'un pensament filosòfic ferm a Catalunya (i per extensió a la cultura catalana) i, al mateix temps, com aquest pensament es desplega en el món acadèmic, com incideix en la societat i com gira al voltant de la figura de Francesc Xavier Llorens i Barba en la història contemporània.

En el rerefons del nostre interès actual –i després dels treballs que ja hem dedicat a estudiar Llorens i Barba– (Cuscó, 1999, 2010, 2017 i 2017a) hi ha, almenys, dos grans factors. En primer lloc, el fet de conèixer millor la constitució de l'anomenada «Escola de Barcelona», a la qual, el primer terç del segle xx, s'hi adscriuen els professors de la Universitat de Barcelona i reivindiquen la figura i l'obra de Llorens i Barba. No debades, a la ressenya del llibre *De la Bellesa*, de Francesc Mirabent, que l'any 1936 va fer Josep Maria Capdevila, hi llegim: «El dr. Mirabent no oblida mai l'aspecte psicològic de cada qüestió metafísica, i així mostra la seva doble simpatia per la tradició escocesa i per la tradició barcelonina que el precedeix, recollida de Xavier Llorenç pel dr. Serra i Hünter.» (Capdevila, 1938: 467). En segon lloc, l'aproximació a un període ple d'alts i baixos, sobretot en l'àmbit de la filosofia acadèmica, parell a la conflictivitat social i política d'aquests anys. I és que la reivindicació de Llorens i Barba era la reivindicació de la necessitat de fugir de l'escolàstica (que ha estat la filosofia dominant dins el món acadèmic català) i de pensar en una filosofia renovellada, oberta al món i amb caràcter propi (com defensa Llorens i Barba des de la dècada del 1850).

Anàlitzar amb detall la recepció de Llorens i Barba ha de permetre una genealogia més clara del pensament filosòfic a la Catalunya contemporània. Ajuda a aprofundir, a partir d'allò més concret, en l'ús dels termes «escola» i «tradició» i a copsar el paper que al llarg dels anys va anar tenint cada autor, com bé indica Alfred Badia (Badia, 1988). De fet, com a botó de mostra,

hem de tenir en compte que un dels nostres protagonistes, Tomàs Carreras i Artau, va rebre notícies de Llorens i Barba, d'una banda, de Josep Torras i Bages i de Manuel Duran i Bas i, de l'altra, a partir dels treballs de Menéndez y Pelayo; però en el període que va de la mort de Llorens i Barba als primers anys del segle xx la «filosofia del sentit comú» havia desaparegut dels plans d'estudi de la Universitat de Barcelona en favor del retorn a l'escolàstica (Vilanou, 2006).

El Llorens i Barba de Torras i Bages

Per iniciar el recorregut de la recepció de Llorens i Barba, pararem especial atenció a la interpretació que en va fer el bisbe Josep Torras i Bages (1846-1916), ja que permet copsar la relació de la filosofia acadèmica amb altres filosofies presents a la Catalunya del moment (com la de Joaquim Sunyer) i, també, amb algunes de posteriors (com la de Francesc Pujols).

Josep Torras i Bages parlà de Llorens i Barba entre els anys 1880 i 1912 (Torras, 1916, 1948 i 1986). La interpretació que Torras i Bages fa de la figura i de l'obra de Llorens n'ha determinat la recepció al llarg del segle xx. En primer lloc, va generar molts dels tòpics sobre la seva figura: el seu antikantisme¹, el fet de ser un mestre socràtic, la seva prudència extrema, la religiositat, l'oposició al krausisme, que la seva filosofia és, bàsicament, una psicologia... En definitiva, idea de la creació d'un sistema que naix del «nuviatge entre la fe i la raó» (Torras, 1916: 225), en oposició a la filosofia materialista, i que pensa completament d'acord amb el tomisme. I és per això que és molt interessant veure com Torras i Bages oposa la filosofia de Llorens i Barba a la filosofia de Joaquim Sunyer, a totes les herències de la revolució del 1868 i en general a aquelles tradicions filosòfiques materialistes, anarquistes i positivistes que van penetrar amb força a la Catalunya de la segona meitat del segle xix, les quals Torras considera tanmateix completament contràries al caràcter català.

Torras i Bages agafa les figures dels germans Milà i Fontanals, de Pau Piferrer i de Llorens i Barba per reivindicar una Renaixença conservadora i catòlica i, en el cas filosòfic, fa casar amb ells l'obra d'Antoni Comellas i Cluet (1832-1884), que és un altre dels filòsofs del xix de qui tenim més mites

1. És per aquest fet que sobta que Torras i Bages digui de Llorens i Barba que «amb fruïció repetia aquella sentència, de que'ls dos aspectes de major magnificència que l'home pot contemplar són la volta del cel estrellada i la pròpia consciència moral» (Torras; 1916: 262), cosa que seria una paràfrasi de la idea tan coneguda de la *Crítica de la Raó Pràctica* (i ho diem perquè la lectura de Kant va ser important per Llorens i Barba, quan se'l coneix amb cert deteniment): les dues coses que ens omplen d'admiració i que ens aboquen al coneixement filosòfic són el cel estrellat damunt el cap i la llei moral dins la consciència.

que obres i que, ell sí, va combatre el materialisme i va defensar el tomisme amb força.

El bisbe de Vic, d'una banda, reivindica els Milà i Fontanals i Llorens i Barba com a pares dels grans personatges hereus de la Renaixença conservadora i catòlica essent, tots tres, grans formadors de persones: oralment, com Sòcrates, en el cas Pau Milà i de Llorens i Barba; i en el de Manuel Milà a través dels llibres i de les paraules escrites, essent que aquest darrer sí que va publicar una voluminosa obra (Torras, 1916: 252-292). Aquesta visió la dona, per exemple, a la revista dels Estudis Universitaris Catalans l'any 1907 quan diu que Llorens i Barba fou un Sòcrates que va fer homes i no pas llibres, pensadors i no pas escriptors i «enteniments discrets i observadors, més que no pas caps d'aquells qui es creuen que han de renovar tot l'existent» (*Ibidem*, 262).

Ara bé, per Torras i Bages el gran filòsof del segle XIX català és Comellas: «El esfuerzo, empero, es muy robusto e indica un temple intelectual adquirido en el trato continuado y profundo con la familia de los filósofos, el hábito de pensar llevado a lo sumo» (*Ibidem*, 231). No podia ser d'altra manera si tenim en compte que Comellas va rearmar el tomisme. Al seu costat, Llorens i Barba és vist com un psicòleg. Comellas reformula el tomisme i Llorens i Barba evita que el materialisme i el positivisme fessin forat a la universitat. I, en tot aquest procés de reinterpretació, s'hi amaga la importància de Hamilton en Llorens i Barba² i només es destaca el paper de Reid en autors com Llorens i Barba i Jaume Balmes. Comellas rebut Schopenhauer, Hamilton, Kant, Comte, Spencer, Proudhon, el krausisme... I Torras i Bages mai no cita Llorens i Barba a *La tradició catalana* (1892).

Comellas és el filòsof que rebut amb més fermesa un dels textos que més van recórrer Europa en aquells anys: *Conflict of science and Religion* (Nova York, 1875) del positivista John William Draper, que també s'havia publicat en castellà amb pròleg del filòsof i polític republicà i krausista Nicolás Salmerón. Comellas va «demostrar» que no hi ha conflicte, sinó harmonia entre la religió catòlica i la ciència, i que el materialisme és un absurd. També Joaquim Rubió i Ors (1818-1899) i el mallorquí Miquel Mir i Noguera (1841-1912) van participar en aquest debat del costat de Torras i Bages i de Comellas. L'any 1881 Miquel Mir va publicar *Armonía entre la religión y la ciencia* com a refutació de l'obra de Draper, bo i mostrant més comprensió envers el darwinisme que altres apologetes del moment.

Podem resumir el que acabem de dir afirmant que Llorens i Barba i Antoni Comellas són els filòsofs que Torras i Bages pren com a bandera per re-

2. Una dada significativa podria ser saber per què va quedar inèdit el treball sobre Hamilton en català i a partir de Llorens i Barba, que havia preparat Salvador Bové la darrera dècada del segle XIX.

armar el tomisme i parar els peus als Joaquim Sunyer i John William Draper. D'altra banda, la seva visió de la filosofia de Llorens com una psicologia i com una filosofia que no es baralla amb el tomisme van fer que els germans Carre-ras i Artau el treballessin en aquests àmbits i des de dins d'aquests postulats.

Un dels qui s'oposà a les perspectives de Torras i Bages va ser Francesc Pujols. L'embat de Pujols contra Torras i Bages és ferm el 1918 quan publica el *Concepte General de la Ciència Catalana* (Pujols, 2012), que és una manera de girar full en relació amb *La Tradició catalana* de Torras i Bages, i que continua el 1921 amb dos textos ben explícits, *La Religió i la moral i L'evolució i els principis immutables* (Pujols, 2021), i és tossuda el 1927 amb *La visió artística i religiosa d'En Gaudí* (Pujols, 2002).

D'entrada, hi ha un desencontre clar a l'hora de llegir quina és la «tradició filosòfica catalana». Si per Torras i Bages els «racionalistes» Ramon Llull i Arnau de Vilanova no hi poden ser, per Pujols són dos pilars fonamentals. I si per Torras i Bages la gran aportació de Manuel Milà i Fontanals va ser defensar un art que «promogués o conservés l'harmonia de l'ànima» (*Ibidem*, 283), perquè tenia clar que el sentiment estètic s'ha de subordinar al religiós, Pujols va unir les aportacions de Llorens i Barba i de Milà i Fontanals per defensar l'art i la vida com una «harmonia viva», en constant moviment (oposant-se a les paraules del bisbe penedesenc, per qui: «la bellesa integral, neta de tota impuresa, fou l'ideal de la vida d'en Milà») (*Ibidem*, 289).

Pujols, com Torras i Bages, va reivindicar els germans Milà i Fontanals i Llorens i Barba com a pares espirituals de la seva ciència, de la nova filosofia. I ambdós destacaren la importància de la tradició per construir en el present i pensar el futur: «Despreciar la tradició és vulgaritat. Per ella som lo que som. Sense la tradició no seríem res; seríem com els salvatges» (*Ibidem*, 292). Però la visió i la interpretació que en va donar Pujols s'oposava a la de Torras i Bages, d'entrada perquè havia de suposar la fi del catolicisme (Pujols, 2002).

Si Torras i Bages va lluitar contra el materialisme per restaurar el tomisme, Pujols va voler unir el materialisme i l'espiritualisme desbancant el tomisme. I si Torras i Bages va posar Déu i la religió catòlica per davant de tot, Pujols va situar Déu i la religió més enllà de la realitat concreta i de la feina filosòfica: com a corona de tot el marc de la realitat.

També la lectura que ambdós autors fan d'Antoni Gaudí i de la Sagrada Família és ben oposada: per Torras i Bages és la màxima expressió de la família cristiana i per Pujols és el símbol de la nova espiritualitat i de la mort de l'Església catòlica (Pujols, 2002). Si per Torras i Bages Catalunya havia de ser catòlica, per Pujols Catalunya havia de ser la tomba del catolicisme: «el fet que la visió religiosa d'En Gaudí flamegi en el seu geni únic a Catalunya i fora de Catalunya, tampoc no és cap argument definitiu que provi que la nostra terra ha d'ésser cada dia més catòlica, com sostenien el bisbe Torras i Bages i el mateix Gaudí, confonent la missió moderna de Catalunya amb la missió antiga de Castella» (*Ibidem*, 56).

Francesc Pujols rellegeix Llorens i Barba

Pujols ha llegit i té alguns punts en comú amb Llorens i Barba: la manera d'entendre la història de la filosofia com un procés no-lineal i com una memòria que cal interpretar i assumir, la predilecció per les figures d'Aristòtil i de Kant, la distància respecte de l'idealisme de Hegel, i la consideració que el llegat de la civilització grega és eminentment filosòfic i estètic, mentre que el de la civilització llatina és pràctic i del dret (Llorens, 2020: 84). També, que el pensament filosòfic no es pot deslligar del seu context, que forma part d'una cultura que quan adquireix potència en tots els seus àmbits arriba a produir una filosofia nacional ferma i que tota cultura naix, creix i mor (*Ibidem*, 82). I, encara, que en l'àmbit del coneixement no hi pot haver un progrés indefinit però sí un progrés obert. Finalment, ambdós pensadors defensen un model filosòfic que sobre una base realista sigui capaç d'encaixar l'empirisme i el racionalisme i reconciliar el materialisme amb l'espiritualisme (*Ibidem*, 133 i 138). Ara bé, mentre Pujols posa Ramon Llull com a pare de la filosofia catalana (i, per tant, de la seva manera de pensar), Llorens i Barba diu que Llull va ser el pare d'una secta (*Ibidem*, 32) i en cap moment parla de «filosofia catalana».

Més enllà d'aquestes qüestions, i tot i que en un primer moment Pujols és força reaci a l'obra de Llorens i Barba³, ben aviat la situa com un dels eixos

3. L'any 1918 Pujols havia sentit a parlar de Llorens i Barba a Joan Maragall i a algun dels seus alumnes, però només coneixia els breus apunts de la seva obra que havia editat D'Ors i, com Xènius, considerava que no arribaven a un nivell gaire alt de reflexió filosòfica: «Tornant als apunts d'En Llorens publicats als arxius dèiem que ens han fet perdre els desitjos de llegir els de la universitat, perquè no solament no denoten cap geni filosòficament important, sinó que no són més que un aplec, un resum o compendi de les nocions de Filosofia Escolàstica tomista que s'ensenya a la Universitat de Barcelona. [...] Diríem que en Llorens era un tomista que havia llegit Kant i que va viure mirant de trobar la manera de conciliar-lo amb sant Tomàs. [...] No cal dir que aquests propòsits d'En Llorens ens fan l'efecte d'una força de voluntat mal aprofitada, perquè en comptes de destruir el tomisme i el kantisme que cada un des de llur pont d'obrir són els pitjors enemics que té la veritat, encara els volia aliar i posar d'acord rompen la costum d'aquella època de combatre el kantisme a cops de tomisme fos un martell» (Pujols, 2012: 191-193). En aquest moment, la seva visió de Llorens i Barba és molt propera a la que en donà Torras i Bages. Amb tot, ja diu que tant a ell com a Llorens i Barba els guia la mateixa idea d'aconseguir una ciència del tot, ja que aquesta és la fita de la filosofia i la inquietud que l'empeny com, recentment, també ha dit Markus Gabriel. Posteriorment, i gràcies tant a la tasca d'estudi i d'edició de Jaume Serra i Hünter i de Tomàs Carreras i Artau, com a l'evolució del propi pensament de Pujols a partir del 1921, faran que la seva lectura de Llorens i Barba faci un gir copernicà. Tinguem en compte que, a banda de les edicions de Llorens i Barba dutes a terme durant la dècada del 1920 i de les influències que havia rebut de Salvador Bové (que és qui el va empènyer a llegir Ramon Llull i a pensar en una filosofia nacional), Pujols seguí els estudis i treballs de Jaume Serra i Hünter, Joaquim Xirau, Josep M. Capdevila, Joan Crexells i Eugeni d'Ors, entre d'altres. També havia llegit en italià i en francès, en aquest primer terç del

de la seva proposta hiparxiològica, sobretot després del salt qualitatiu que en el seu pensament suposen els textos editats l'any 1921 (*La religió i la moral i L'evolució i els principis immutables*), que és quan comença a bastir un pensament propi (Pujols, 2021). Així, diu, si un dels punts de partida de la seva obra és la definició de la bellesa com a «bellesa viva» (hereva de Milà i Fontanals), l'altra, és la definició de l'ànima com a unió de la matèria i de l'esperit, que és, segons ell, la definició que en donà Llorens i Barba. Ja que no podem arribar a conèixer què són l'esperit i la matèria en la seva essència, diu Pujols, sí que podem estudiar què passa quan es troben junts en la realitat i en l'existència humana. Per tant, per Pujols, Llorens i Barba és un dels puntals del gir de la filosofia cap a l'existencialisme i cap a l'estudi de la realitat a partir del concret i no pas cercant essències introbables. I això fa que la filosofia se sostingui en l'estudi de la realitat i en la vida real i concreta, tal com diu l'any 1935 (*Ibidem*, 95). No debades, ja en el seu exercici a càtedra de l'any 1847, per ell la filosofia és «considerada com a ciència i de la qual deriven aplicacions importants en la vida humana», un esforç de la raó per conèixer-se a si mateixa i per conèixer la «universalitat dels éssers», un coneixement científic del món interior i del món exterior que comença en el més concret i arriba fins als primers principis (Llorens, 2010: 53).

Llorens i Barba per Jaume Serra i Hünter i Joan Crexells

La visió de Pujols, finalment, tot i agafar un gir molt personal, és hereva dels treballs que des de la Universitat de Barcelona feia Serra i Hünter aquells mateixos anys. De fet, va ser Serra i Hünter qui, a partir de la segona meitat de la primera dècada del segle xx, va estudiar amb deteniment la biografia i l'obra completa de Llorens i Barba. Serra i Hünter va començar un estudi sistemàtic de la filosofia catalana del segle xix i va establir que la podem dividir en quatre etapes: la primera, fins el 1837, que fou de desorientació; la segona, del 1837 al 1857, en què apareixen tres tendències ben definides: la frenologia de Marià Cubí (1801-1857), la filosofia escocesa del sentit comú de Ramon Martí d'Eixalà (1807-1857) i la renovació de l'escolàstica de Jaume Balmes (1810-1848); la tercera, del 1848 al 1874, que és la de l'arrelament de la filosofia del sentit comú amb Llorens i Barba; i la quarta, des del 1875, en què hi va haver la puixança del positivisme.

segle xx, Hobbes, Kant, Nietzsche, Spinoza i Schopenhauer, entre d'altres. L'any 1941, moment en què també ha rellegit i escrit sobre Kant, Pujols diu que Llorens proposa una visió constructiva de la filosofia. És a dir, que sota l'impuls de Kant (de qui ara diu que Llorens n'és un enamorat) vol començar a construir un edifici nou. Així, diu, els esforços de Comellas i de Balmes per renovar el tomisme han estat inútils i la filosofia camina per noves vies. Llorens, doncs, és un punt d'inflexió dins la tradició filosòfica catalana (Pujols, 2021a: 99-122).

Jaume Serra i Hünter feia aquestes valoracions l'any 1925 (Serra, 2010: 39-66) i un any després Joan Crexells les assumia, tot i reconèixer que Llorens i Barba encara era, en aquells moments, un gran desconegut, malgrat que el 1920 (Llorens, 1920) s'havien publicat els tres volums de les seves lliçons de filosofia i que uns anys abans Eugeni d'Ors n'havia editat uns altres apunts (Llorens, 1916 i 1917). L'any 1926, de Llorens i Barba, Crexells en deia: «Aquesta personalitat encara en gran part desconeguda, representa, pel que es veu a través dels seus deixebles, una de les personalitats més influents, intel·lectualment, de l'ètica» (Crexells, 1996: 212-216). Copsem, doncs, com Crexells fa un pas més enllà del que havia fet Torras i Bages. Mentre que pel bisbe de Vic la gran aportació de Llorens i Barba era una psicologia, per Crexells era una ètica. En aquest sentit, doncs, és ben a prop de Serra i Hünter, per a qui Llorens i Barba ens va ensenyar que si l'ésser humà vol tenir i desplegar una vida més plena necessita de la reflexió filosòfica (que parteix de la investigació psicològica), ja que la filosofia no és mera «delectació espiritual i gairebé divina; no és una actitud mística, com no és tampoc una actitud escèptica; és sobretot i per damunt de tot una actitud moral» (Serra, 1938: 183). A més, Crexells dirà que els pensadors més importants del segle XIX tenen en comú dues virtuts: fugir de la frivolitat i del quietisme. Dues qualitats que són òptimes per provocar una renovació constant. I aquests són: Ramon Martí d'Eixalà, Jaume Balmes, Marià Cubí i Llorens i Barba. També, com Serra i Hünter, assumeix que no prometen gaire però que fan el que prometen.

El rigor acadèmic i les ànsies per generar un pensament filosòfic autòcton apte per al present són dues virtuts que Crexells destaca l'any 1926, que és un moment, segons ell mateix diu, en què havent-se tancat l'etapa d'influència d'Eugeni d'Ors i havent començat a treballar amb rigor al segle XIX, s'ha fet un pas endavant gràcies a Serra i Hünter i a la Fundació Bernat Metge –un pas cap a un pensament filosòfic fort. De fet, la defensa de la feina ben feta, l'obertura al món i la construcció de continuïtats dins la filosofia catalana són dos elements que Joan Crexells reclama, ja que no creu en profetes ni en salvadors de la pàtria. Ho deixa ben clar en una carta que va enviar a Carles Riba el mes d'abril del 1922, de la qual se'n conserva una còpia a la Fundació Palau i Fabre: «Aquests dies ha estat aquí el professor Dalcroze explicant les seves fantàstiques teories sobre la redempció del món per la gimnàstica rítmica. Naturalment no ens ho havem cregut com no creiem amb els altres sistemes de redimir el món (esperanto, vegetariàisme, comunisme, etc.). Però portava unes quantes noies que són meravellosament boniques». I, precisament, el tema de les continuïtats i discontinuïtats és el que ha marcat la recepció de Llorens i Barba al llarg del segle XX.

Sobre la filosofia de Llorens i Barba

No és ara el lloc de fer un estudi complet de l'obra de Llorens i Barba, però sí que volem tancar aquest breu estudi mostrant les línies generals de la seva tasca que han tingut repercussió en la vida acadèmica i en l'activitat cultural del país.

A la primera meitat del segle XIX, Francesc Xavier Llorens i Barba és un dels nous professors de la rehabilitada Universitat de Barcelona. L'any 1847 obtingué la càtedra d'història de la filosofia i el curs de 1847-1848 impartí «Filosofía y su historia». El curs de 1846-1847 ja havia impartit, com a substitut, l'assignatura de geografia. Altres fites de la seva tasca universitària són la lliçó inaugural del curs de 1854-1855 (titulada «Del desarrollo del pensamiento filosófico») i haver regentat la càtedra de geografia entre els anys 1858 i 1865. Aquesta radiografia permet visualitzar que per Llorens i Barba la geografia i la història de la filosofia, conjuntament amb la psicologia i la lògica, són els fets empírics que permeten resseguir els inicis del pensament filosòfic, individual i col·lectiu per, acte seguit, construir una visió global de la realitat sencera, i és la vocació de la filosofia d'arribar als primers principis, la metafísica, i fer una ciència del tot.

Aquest lligam entre història i geografia és ben clar a les seves lliçons d'història de la filosofia (Llorens, 2020) i és el que el porta a destacar, tant en aquests apunts com en la lliçó inaugural del 1854, el fet que el pensament filosòfic va lligat a la consciència individual i a la consciència nacional. De fet, l'estudi de la consciència, individual i col·lectiva, és l'eix de la seva filosofia:

«El pensamiento filosófico no es un nuevo elemento de la conciencia humana, sino una forma especial que el contenido de la conciencia va tomando; por manera que la masa de ideas elaboradas por cada pueblo debe ser la materia sobre la cual se ejercita la actividad filosófica. [...] El pensamiento filosófico se nos presenta siempre como fruto tardío de la cultura intelectual de individuos y naciones» (Llorens, 1920, III: 445).

La geografia i la història determinen el caràcter i la continuïtat del pensament filosòfic. I allò que als pobles s'expressa a través de cada llengua en la filosofia s'estructura a través de la lògica. La història, de fet, n'és la seva memòria i cal interpretar-la i donar-li vida i aquesta història és incomprendible sense el seu context (físic i cultural). Per tant, la tasca que es proposa Llorens és donar instruments per fer evident i per investigar aquesta continuïtat i per donar-li força en el present en vistes a la seva transformació. I aquesta idea és ben assumida, per exemple, per Tomàs Carreras i Artau quan diu: «Mitjançant el llarg procés de continuïtat, el pensament filosòfic va prenent una estructura pròpia dintre el pensament general de la col·lectivitat, del qual tendeix a diferenciar-se fins a fer-se professional» (Carreras, 1931: 17).

Llorens i Barba planteja que cal donar un nou impuls a la disciplina filosòfica i iniciar una tasca acadèmica que en permeti un nou rebrostar en el present i una transcendència més enllà dels murs acadèmics. I és que, diu, no hi ha una cultura forta sense un pensament filosòfic ferm. Per tant, cal renovar el pensament filosòfic acadèmic rellegint-ne la seva història. I això és el que fa entre 1847 i 1872, que és l'any de la seva mort. Aquest nou impuls a la filosofia i aquesta voluntat de transformació són les que li seran reconegudes posteriorment per Jaume Serra i Hünter, per Tomàs Carreras i Artau i per Francesc de Paula Mirabent. Dos exemples: (1) quan l'any 1923 es va crear la Societat Catalana de Filosofia, aquesta darrera va incloure en el seu primer *Anuari* l'exercici a càtedra de Llorens i Barba; i (2) quan el dia 13 de desembre de l'any 1937 la Universitat Autònoma de Barcelona, *i.e.* Universitat de Catalunya (actual Universitat de Barcelona), va celebrar un acte commemoratiu de la restauració de la Universitat de Barcelona de l'any 1837 el que se cercava era de reivindicar una continuïtat i un enllaç entre dos moments destacats de la Universitat de Barcelona. Cal subratllar que el darrer fou un acte presidit per Lluís Companys i un dels últims grans actes de la universitat abans que l'edifici fos bombardejat el mes de març del 1938 (Ribas, 1976: 145-146).

De la psicologia a la metafísica

La filosofia és una disciplina científica, diu Llorens, que vol conèixer la realitat en la seva totalitat partint del més concret i anant al més general: dels fets psicològics i dels fets de la història a la metafísica, l'art i el sentiment religiós. Això vol dir que calen un model i una investigació allunyats de l'idealisme de Hegel i que ell denomina «realisme natural». Com Pujols després d'ell, Llorens diu que mentre Fichte i Hegel volen construir una filosofia de la geografia i una filosofia de la història des de dalt, el que cal és construir aquestes disciplines des de baix (Llorens, 2010: 78-79). Com Vico, Llorens defensa una geografia i una història de la filosofia des d'allò concret i real, i és la filosofia escocesa del sentit comú, sobretot a partir de William Hamilton, a parer de Llorens, l'escola filosòfica contemporània que ajuda a edificar aquest pensament filosòfic fort i l'escola que cal conèixer bé (Llorens, 2020: 113, 135-136). Llorens entén la seva activitat, doncs, com a contribució al treball d'investigació necessari per agafar com a pal de paler les aportacions dels filòsofs escocesos, per ell continuadors de les grans aportacions en lògica d'Aristòtil, Wolf i Kant (tres dels seus autors de capçalera). Tot plegat implicava, dins la Universitat de Barcelona i en el context de la cultura del país, fugir de la filosofia escolàstica imperant. Malauradament, a partir del 1875 (i com a reacció davant de la revolució del 1868) la seva obra fou completament obviada dins la mateixa universitat.

Ara bé, hi ha un aspecte d'aqueixa que ha perdurat i que va tenir forta influència: es tracta de la visió del lligam entre llengua, pensament i nació.

Sovint s'ha dit que devia ser una influència de Herder que, de fet, és un autor que mai no apareix mencionat en les seves lliçons. Sigui com sigui, és cert que ell introdueix amb força aquests conceptes dins la cultura del país. Així, per Llorens, i a parer nostre amb una clara influència de les tesis de Wilhelm von Humboldt (1767-1855), la llengua és una visió del món i, sobretot, és des d'on l'ésser humà (i la nació) es forma a si mateix: es fa conscient del món separant-se del món a través del llenguatge. La llengua crea, segons Humboldt, pensament intern i sensacions i és un producte de l'ésser humà que és, també, expressió del món (Pons, 2021: 37-55).

Per Llorens i Barba el sentiment nacional és el que permet el rebrostar del sentiment individual. Naix de la «relación del hombre con el hombre» i permet «armonizar nuestro estado afectivo con el estado de nuestros semejantes» (Llorens, 1920: III, 218). I si bé el sentiment nacional no impedeix que al seu damunt se'n construeixin d'altres –com ara el sentiment de classe– cal notar que mai no es pot transformar en un sentiment cosmopolita (*Ibidem*, 220), ja que els humans tenim sentiments nacionals de pertinença però no podem tenir un sentiment universal de pertinença. En tot cas, el que sí que tenim, diu, per damunt de la pluralitat de sentiments nacionals, és un sentiment d'humanitat, però aquest sentiment, diu seguint Walter Scott, tampoc no elimina el sentiment nacional (*Ibidem*, 221). Un esperit nacional fort crea cultures fortes (com a la Grècia clàssica i a l'època medieval, afegeix) i és un sentiment que es construeix al llarg dels anys. Mai no és fill d'una única generació. Això sí, pot morir: «L'esperit nacional es forma del fons històric de cada poble i dels esforços més importants de les generacions que el componen» (Llorens, 2010: 81). Als inicis és molt viu i passional (poètic), després pot ser molt difús, a vegades només el senten les grans individualitats d'una nació... No és uniforme amb el pas dels anys. I hi ha una coevolució i retroalimentació entre els grans creadors i l'esperit nacional de la seva nació.

D'una nació forta, a més, en sortiran, finalment, un estat, que mai no pot nàixer de la imposició sinó del contracte, i una filosofia. L'Estat no és per Llorens una forma abstracta, sinó: «la forma concreta de la vida d'un poble» (*Ibidem*, 82). I la unitat interna d'un poble es posa de manifest en la seva llengua, en l'ús d'una llengua comuna: «bé podem prendre la diferència de llengües com a distintiu de pobles» (*Ibidem*, 81). Cada poble té una manera de pensar i de sentir compartida que es transmet d'una generació a una altra: «Així podem considerar els individus d'una nació animats d'un mateix esperit, és a dir, d'un “esperit nacional”» (*Ídem*). I en el moment en què aquesta nació construeix un Estat esdevé mostra de civilització i la filosofia hi brosta de manera fecunda: «la filosofia només se'ns presenta en pobles que han assolit un cert grau de civilització» (*Ibidem*, 82).

Aquestes idees tindran un fort impacte en una societat en què la llengua catalana ha deixat de ser conreada com a llengua de cultura i de filosofia. És a dir, dins el moviment de la Renaixença. I també en l'àmbit de la creació musical, per exemple.

Del nacionalisme musical

Les idees de Llorens i Barba repercutiren notablement en un dels seus companys de tertúlia i de generació, que havia nascut el mateix any i a la mateixa ciutat que ell: el pianista Antoni Nogués (1820-1882). Ambdós coincidien en unes tertúlies en què també hi havia, per exemple, l'advocat i diputat Fèlix Barba (oncle de Llorens i Barba), els germans Pau i Manuel Milà i Fontanals i el músic Antoni Gili (també fill de Vilafranca i organista a la catedral de Barcelona), entre altres. I és que, en paraules de l'historiador Antoni Sabaté Mill: «el pianista Nogués era gran amic dels Milà i de la mateixa quinta d'en Llorens i Barba, un dels seus fans més distingits que no es perdia cap dels concerts que feia al Cafè de la Rambla i al Cafè Nou de Barcelona» (Sabaté, 1993: 41). Antoni Nogués va saber plasmar en una arquitectura del so les idees del nacionalisme cultural de Llorens: la música, dins i des dels ideals romàntics del moment, havia de renovar-se arrelant en allò concret, en la música popular i tradicional, en una relectura de la memòria heretada, com una música amb força i plena d'emoció. El nacionalisme musical forjat a Vilafranca triomfà: primer, al piano, amb autors com Isaac Albéniz (fill de Camprodon) i Enric Granados (fill de Lleida) i, posteriorment, amb Manuel de Falla (de mare matornina i que va culminar la seva obra musicant *L'Atlàntida* de Verdàguer).

De la faceta de Nogués com a compositor en destaquen dues obres per a piano: el *Capricho de género español* (obra de caràcter andalús per a concert amb més de vint edicions) i la *Fantasia sobre motivos de 'La hebrea'* (una peça escrita a mode de variacions a partir de la música d'una òpera famosa: *La Jueva* de Halévy⁴, com era habitual en la literatura per a piano de l'època). Amb aquestes dues obres Nogués va conquerir els cafès de París i de Madrid. L'any 1927, per exemple, Ataulfo Argenta interpretà en un concert *Granada* d'Albéniz i el *Capricho de género español* de Nogués; eren aquests dos autors els que solia tocar com a exemple de la música espanyola per a piano (Fernández-Cid, 2003: 50-51).

És curiós, doncs, –i significatiu de la mentalitat de l'època– que el denominat «nacionalisme musical» d'estètica andalusa nasqués a Catalunya sota la guia de dos vilafranquins relacionats amb la Renaixença; com també ho és que el pare del nacionalisme musical cubà fos un català: Manuel Saumell Robredo (1818-1870), compositor que va donar a les seves contradanses el caràcter rítmic tan singular d'aquelles havaneres que també van triomfar a Catalunya sota la denominació d'«americanes» (Ardèvol, 1969: 23-35). Si féssim cas de Diego Ruiz, aquesta conjunció es feu possible i va ser viable perquè Catalunya era el cervell (qui organitza) i Andalusia el cor (qui dona sentiment) a l'Estat Espanyol (Ruiz, 1898).

4. *La Jueva* és una gran òpera (de cinc actes) que s'estrenà a París l'any 1835 amb molt d'èxit.

I amb aquest darrer apartat sobre la plasmació artística d'una sèrie d'idees i d'una època, que són les de Llorens i Barba, volem tancar aquest recorregut sobre la recepció de la seva obra, la seva influència en el pensament i en la cultura catalanes dels segles XIX i XX, en el bicentenari del seu naixement i en un moment en què bona part de la seva obra ha estat editada i reeditada i és a l'abast.

Bibliografia

- ANGLÈS, Misericòrdia (1998), *El pensament de F. Xavier Llorens i Barba i la filosofia escocesa*, Barcelona: IEC.
- ARDÈVOL, Josep (1969), *Introducció a Cuba: la música*, La Havana: Instituto del Libro.
- BADIA, Alfred (1958), «L'Escola filosòfica catalana i els temps d'ara», *El Pont*, 10, 37-39.
- BADIA, Alfred (1988), *Crítica, somni, projecte, recerca*, Barcelona: La Llar del Llibre.
- CAPDEVILA, Josep M. (1938), «Un llibre d'estètica» *Revista de Catalunya*, n. 88, 463-473.
- CARRERAS, Tomàs (1931), *Història del pensament filosòfic a Catalunya i cinc assaigs sobre l'actitud filosòfica*, Barcelona: Llibreria Catalònia.
- CREXELLS, Joan [Josep Palau, ed.] (1968), *La història a l'inrevés*, Barcelona: Editorial A. C.
- CUSCÓ, Joan (1999), *Francesc Xavier Llorens i Barba i el pensament filosòfic a Catalunya*, Barcelona: PAM.
- CUSCÓ, Joan (2010), «Presentació», Francesc Xavier Llorens i Barba, *Filosofia i consciència, Francesc Xavier Llorens i Barba*. Barcelona: URL. 7-50.
- CUSCÓ, Joan (2017), «Rellegir Francesc Xavier Llorens i Barba», Joan Vergés [Ed.], *Pensament i llegat de Francesc Xavier Llorens i Barba*, Girona: Documenta Universitària. 149-169.
- CUSCÓ, Joan (2017a), «Rellegint Llorens i Barba: de la consciència i l'art», *Convivium*, 2016-2017, 29/30, 163-184.
- D'ORS, Eugeni (1911), «El renovamiento de la tradición intelectual catalana», *Cataluña. Revista Semanal*, 170-171, 2-7.
- DURAN, Carola (2016), *Correspondència entre Àngel Guimerà i Jaume Ramon i Vidales, 1865-1898*, Lleida: Punctum.
- ELIAS, Jordi (1961), *Gaudí. Assaig Biogràfic*, Barcelona: Edicions Circo.
- FERNÁNDEZ-CID, Antonio (2003), *Ataulfo Argenta*, Universidad de Cantabria: Santander.
- LLORENS I BARBA, Francesc Xavier (1920), *Lecciones de filosofía*, 3 vols. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- LLORENS I BARBA, Francesc Xavier [Joan Cuscó, ed.] (2010), *Filosofia i consciència*, Barcelona: Universitat Ramon Llull.
- LLORENS I BARBA, Francesc Xavier [Maria Arquer i Joan Cuscó, eds.] (2020), *Història de la Filosofia explicada a la Universitat de Barcelona el curs de 1855-1856 i transcrita per Lluís Àlvarez i Verdagué*, Cabrera de Mar: Galerada.
- NICOL, Eduard (1998), *El problema de la filosofia hispànica*, Mèxic: FCE.
- PONS, Arnau (2021), *Amb aquestes mans. Escrits d'autors catalans contemporanis*, Barcelona: Edicions Poncianes.

- PUJOLS, Francesc (2002), *La visió artística i religiosa d'en Gaudí*, Barcelona: Quaderns Crema.
- PUJOLS, Francesc (2012), *Concepte general de la Ciència Catalana*, Vilafranca del Penedès: Andana.
- PUJOLS, Francesc (2021), *L'evolució i els principis immutables. La religió i la moral*, Vilafranca del Penedès: Andana.
- PUJOLS, Francesc (2021a), *Descartes i Comte en el pensament occità*, Vilafranca del Penedès: Andana.
- RIBAS, Albert (1976), *La Universitat Autònoma de Barcelona (1933-1939)*, Barcelona: Edicions 62.
- RUIZ, Diego (1898), «Cataluña y Andalucía», *Luz*, II, 6, 8-10.
- SABATÉ, Antoni (1993), «Els saraus de festa major», *Festa Major de Vilafranca del Penedès. El programa*, Vilafranca del Penedès: Administradors de la Festa Major de Vilafranca del Penedès. 39-45.
- SERRA HUNTER, Jaume [Xavier Serra, ed.] (2010), *Escrits sobre història de la filosofia catalana*, Barcelona: Universitat Ramon Llull.
- TORRAS I BAGES, Josep (1916), *Obres completes. Documents pastorals. Estudis i semblances, i Articles*, Barcelona: Editorial Ibèrica.
- TORRAS I BAGES, Josep (1948), *Obres Completes*, Barcelona: Editorial Selecta.
- TORRAS I BAGES, Josep (1986), *Obres completes*, Vol. II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VERGÉS, Joan [ed.] (2017), *Pensament i llegat de Francesc Xavier Llorens Barba*, Girona: Documenta Universitaria.
- VILANOU, Conrad (2006), «Identitat cultural en temps de foscor: l'obra de Tomàs Carreras i Artau», Ignasi Roviró i Josep Monserrat [Eds.], *La identitat*, Barcelona: Universitat de Barcelona. 165-172.